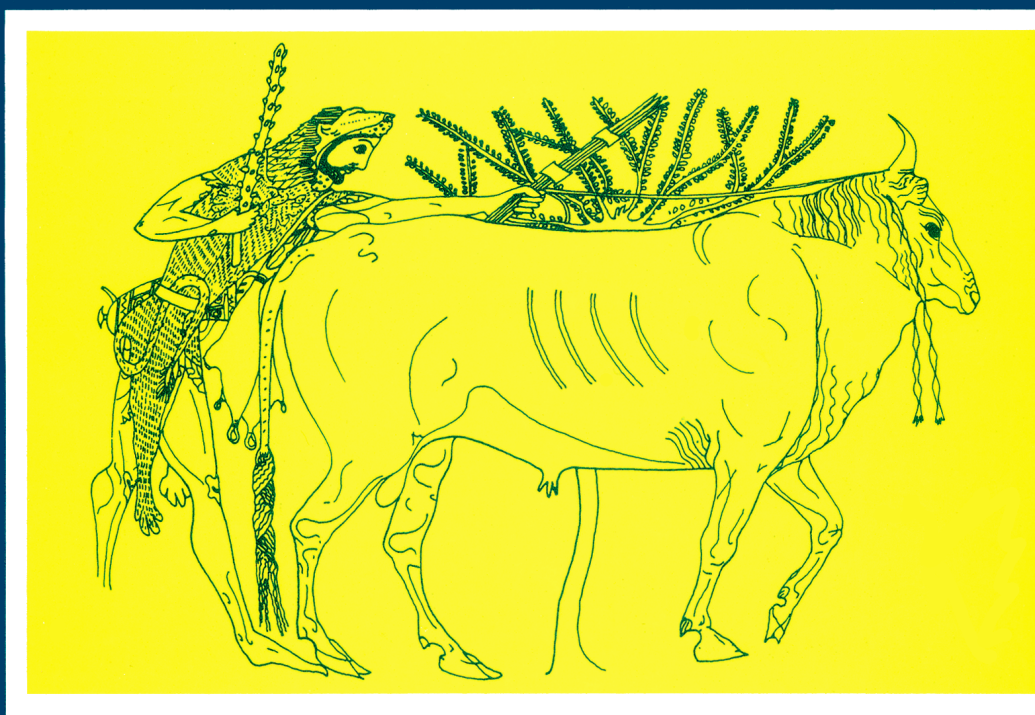

PALEO- AKTUEEL

4

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1993, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: Herakles en de Kretenzische stier (530-'20 v.Chr.)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0353 0

PALEO-AKTUEEL

4

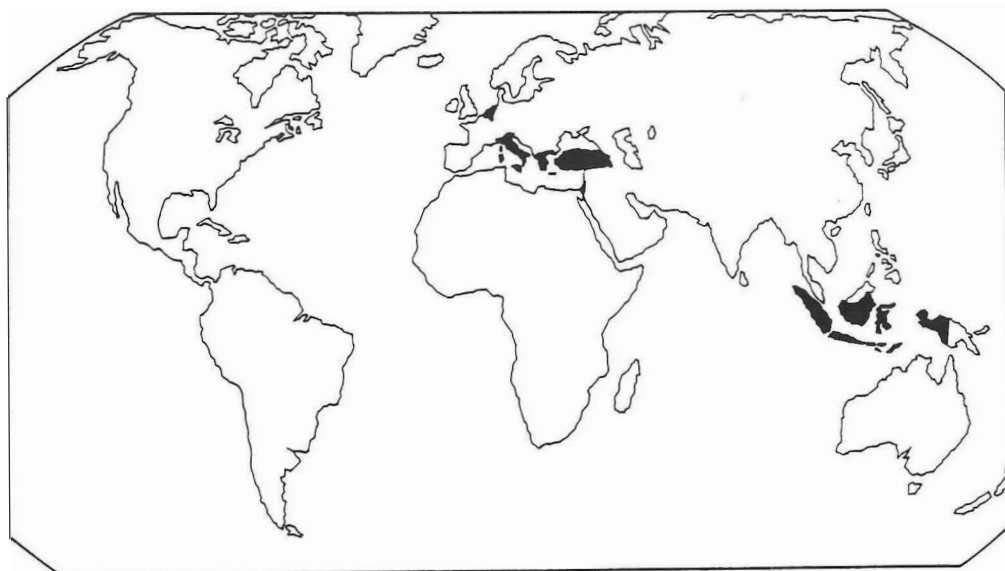
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Archeologisch Centrum

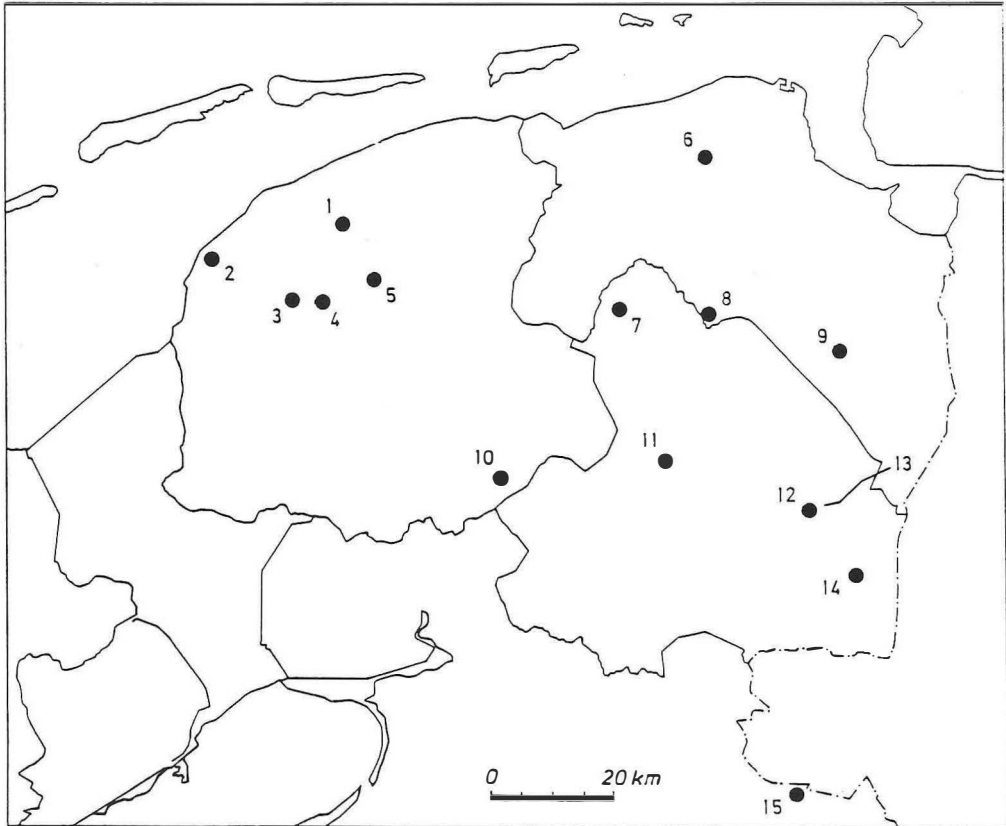
Groningen, 1993

In deze aflevering: België, Griekenland, Indonesië, Israel, Italië, Nederland en Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Britsum; 2. Wijnaldum; 3. Meamert; 4. Weidum; 5. Hempens; 6. Middelstum; 7. Roden; 8. Weerdenbras; 9. Nieuwe Pekela; 10. Noordwolde; 11. Hooghalen; 12. Driest; 13. Valtherbrug; 14. Nieuw-Dordrecht; 15. Mander.

INHOUD

Voorwoord

G.-J. BARTSTRA	
Terugkeer naar Sulawesi	11
D. STAPERT, E. DRENTH & J. HULST	
Een bladspits van de Leusderheide (provincie Utrecht)	15
O.H. HARSEMA	
Mag het ook het broodje vis zijn?	20
R.P. EXALTUS, H.A. GROENENDIJK & J.L. SMIT	
Voortgezet onderzoek op de mesolithische vindplaats NP-3 (Groninger Veenkoloniën)	22
A.T. CLASON	
Een taxidermist in Bergschenhoek (Z.-H.)?	26
A. UFKES	
Vroeg-neolithische votiefgaven? Edelhertgeweien uit Drenthe en Groningen	28
A. UFKES	
Het hunebed O2 bij Mander (Ov.)	31
E. JANSMA & W.A. CASPARIE	
Een neolithische <i>landnam</i> ontrafeld door dendrochronologisch onderzoek van de veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.)	33
J.J. HEKMAN	
Een topografische survey van het grafveld Chalandriani op Syros (Griekenland)	37
S. BOTTEMA, H.R. REINDERS & H. WOLDRING	
Laat-quartaire vegetatiegeschiedenis van het Oostmediterrane gebied: veldwerk in 1992	41
O.H. HARSEMA	
Een prijswinnend lot in de 'Vijfde Verloting'; een bronstijderf ontdekt in Roden (Dr.)	44
A.G.F.M. CUIJPERS	
Fysisch-antropologisch onderzoek van de crematieresten uit het urnenveld van Driest (Dr.)	49

E. TAAYKE	
Een kuil uit de vroege ijzertijd, gevonden in Roden (Dr.)	52
J. SCHEFFER	
Bewoningssporen uit de midden-ijzertijd te Meamert, een terp bij Winsum (Fr.)	57
B.-J. HAAGSMA, Z. MALAKASIÓTI, H.R. REINDERS & V. RONDÍRI	
Een survey tussen Baklali en Karatsadagli (Thessalië, Griekenland)	60
P. ATTEMA	
<i>On-site & off-site</i> , surveymethoden in Midden-Italië	65
M. MAASKANT-KLEIBRINK	
Mythologie en prehistorie I: de naakte man met de knuppel, een held uit de prehistorie?	70
R.H.P. LUTGERINK	
Numerieke analyse van Oostmediterrane pollendata; methode en eerste resultaten	75
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, T. PERGER & M. WISPELWEY	
Het project bodembeschermingsgebieden Friesland	80
H. WOLDRING	
Over tussenvormen van sleedoorn en kriekpruim	85
C. DYER & M. HAAGSMA	
Een geometrisch vondstcomplex in Nieuw Halos. De Halos-materiaalcampagne 1992 (Griekenland)	90
W.A. CASPARIE	
De Valtherbrug (Dr. en Gr.); meer dan één weg?	95
J. FEIJE	
Een stadje in Arkadië	100
J. SCHELVIS & A. ERVYNCK	
Mijten (Acari) uit Romeins Oudenburg in Vlaanderen	105
A.T. CLASON & L. VAN ES	
De oeros - <i>Bos primigenius</i> - van Britsum (Fr.) gedateerd	110
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, E. TAAYKE & M. WISPELWEY	
Een korte verkenning te Hempens-Zuiderburen (Fr.)	111

J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA De realisatie van het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.)	116
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA Het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.): opgravingscampagne 1992	119
C.M. HAVERKORT, M. HOPMAN, J.M. PASVEER & W. PRUMMEL De jongste bewoners van Wijnaldum (Fr.)	123
T. LOOIJENGA Corpus 'Friese' runeninscripties	127
Y. DIJKSTRA Middeleeuwse bewoningssporen bij Hooghalen (Dr.)	132
W.P.M. MULDER & J. MOLEMA Het oude kerkhof van Noordwolde (Fr.)	137
J. MOLEMA Een verkennende opgraving van een verhoogde woonplaats in de gemeente Middelstum (Gr.)	140
J. SCHEFFER De stinspoort van Papinga-state te Weidum (Fr.)	145
P.B. KOOI De ontwikkeling van de borg Ewsum bij Middelstum (Gr.)	149
P. BAKS 'Een grensgeval': archeologisch onderzoek naar het blokhuis Weerdenbras (Gr.) (1505-1516)	154
A.F.L. VAN HOLK Incidentele passagiers aan boord van een binnenschip	159

VOORWOORD

Op grote schaal vindt aantasting plaats van stad en land in het kader van herinrichting en nieuwbouw. Dit is niet alleen in Nederland het geval, maar in alle landen waar archeologen van de Rijksuniversiteit Groningen werkzaam zijn. Bundeling van krachten en goede structurele voorzieningen zijn een strikte vereiste om de ontwikkelingen voor te zijn.

Onderzoek en onderwijs zijn de kerntaken van de archeologie bij de RUG. Een deel van de onderzoekscapaciteit is gericht op veldwerk: surveys, boorcampagnes en (nood)-opgravingen. De basis voor dit veldwerk wordt gelegd door een goede infrastructuur van de archeologie bij de RUG, maar zonder financiële, materiële en personele steun van velen is archeologisch onderzoek in deze tijd ondenkbaar. Landeigenaren, gemeentebesturen, bouwbedrijven, amateurarcheologen en sponsors leveren allen op geheel eigen wijze een bijdrage in de vorm van medewerking, advies, mankracht, machines en geld. Een blik op de lijst van lezingen, excursies, tentoonstellingen en publikaties leert dat archeologie maatschappelijk stevig verankerd is.

'Wijnaldum', met meer dan duizend vermeldingen in de media, meer dan 10.000 bezoekers aan de opgraving, vele tientallen lezingen en excursies en een lange lijst van sponsors is daarvan een duidelijk voorbeeld. Zonder de samenwerking met amateurs en vrijwilligers is 'Wijnaldum' niet te realiseren. Een goede uitvoering van de kerntaken is evenmin mogelijk zonder deze brede inzet.

In het verleden lieten de eindresultaten van archeologisch onderzoek vaak lang op zich wachten. Uitwerking en analyse van opgravingsgegevens vergen nu eenmaal veel tijd. Voor een goed contact met allen die bij de archeologische activiteiten van de RUG betrokken zijn is spoedige publicatie van de voorlopige resultaten van lopend onderzoek echter onontbeerlijk. Daarom is vier jaar geleden gestart met de uitgave van *Paleo-aktueel*. *Paleo-aktueel* is door de bijdragen van vele collega's uit de beroeps- en amateurwereld die actief participeren in het Groninger archeologisch onderzoek, een nuttige spiegel van het eerder geschetste beeld. Honderd verschillende auteurs werkten mee aan de 130 artikelen in de eerste vier afleveringen. Archeologie leeft in Groningen!

Tot nu toe was *Paleo-aktueel* een uitgave van de vakgroep 'Het Biologisch-Archeologisch Instituut'. Met ingang van 1 januari 1993 zijn de archeologie-sectoren bij de RUG samengegaan in een nieuwe vakgroep Archeologie en een Archeologisch Centrum Groningen. De samenwerking komt in deze uitgave al in beeld.

Dank zij de medewerking van de auteurs en het strakke regime van de redacteurs Mette Bierma en Jurjen Bos is het ook de vierde keer gelukt de artikelen kort te houden en de uitgave op tijd uit te brengen. Evenals voorgaande jaren verzorgde Xandra Bardet de correcties van de samenvattingen. De vele enthousiaste reacties van instellingen en personen die betrokken zijn bij het archeologisch onderzoek van de RUG staan borg voor voortzetting van *Paleo-aktueel*.

EEN KORTE VERKENNING TE HEMPENS-ZUIDERBUREN (FR.)

G.J. de Langen¹, H. Hommes¹, E. Taayke en M. Wispelwey¹

Inleiding

Tijdens de inspectie (De Langen et al., deze bundel) van de monumentale terprest onder de Hiddema State, Suderbuorren 4 te Hempens (gem. Leeuwarden) werd op enige afstand van het monument en wel pal ten noorden van de boerderij van H. de Jong, Suderbuorren 2, de bouwput voor een nieuwe schuur gezien. Op het hoogste punt van het verhoogde erf bereikte de bouwput een diepte van bijna 2 meter. Volgens de bodemkaart had de grotendeels afgegraven terp Hempens-Zuiderburen zo'n omvang, dat de ophoging onder de Hiddema State, de ophoging onder de boerderij van De Jong en het tussengelegen, nu afgegraven deel samen ooit één geheel vormden.

Hierom en omdat in de zeer vlakke bodem van de bouwput de sporen van verscheidene ingravingen zeer goed zichtbaar waren, leek een kortstondige verkenning zinvol.

Bewoningsgeschiedenis algemeen

De terp Hempens-Zuiderburen bevindt zich in het lage knipkleigebied van Oostergo. Hij ligt op één rij met die van Rizens en Pylkwier (beide onder Huizum), Glins (even ten noorden van Hempens) en Hempens. De bewoningsgeschiedenis van het gebied waarin deze terpen liggen, gaat tot minstens de Romeinse tijd terug. Het is waarschijnlijk dat de bewoning in dit lage gebied ten gevolge van wateroverlast in de laat-Romeinse/vroeg-middeleeuwse periode is onderbroken. De namen Rizens, Glins en Hempens kunnen op vroeg-middeleeuwse -ingnamen teruggaan. Dit vormt een aanwijzing dat de bewoning op deze terpen in die tijd moet zijn hervat. Sindsdien zijn

deze terpen hoogstwaarschijnlijk continu bewoond geweest.

Archeologisch onderzoek vóór 1992

Het depot van het Fries Museum herbergt verscheidene vondsten uit de terpen rond Hempens². Het oudst zijn 7 scherven geometrisch versierd aardewerk uit de ijzertijd (RW I-III). Deze scherven zouden komen uit terp nr. 568. De terpen bij Hempens hebben meerdere scherven van inheems aardewerk uit de eerste eeuwen van de jaartelling prijsgegeven. Het betreft onder andere scherven met streepband- of streepband-achtige versiering of een kartelrand. Slechts één scherf van geïmporteerde terra sigillata is bekend en wel uit terp 568.

In deze omgeving zijn nog geen Merovingische vondsten gedaan. Karolingisch aardewerk is echter al wel onder de vondsten vertegenwoordigd. Omdat van de vondsten niet altijd de precieze herkomst bekend is, is onduidelijk wat de terp Hempens-Zuiderburen heeft prijsgegeven.

De terprest onder de Hiddema State en een overslibde nederzetting zijn als monument op de Meldingskaart gekomen. De terprest van Glins en een verhoogde woonplaats staan er ook op, maar genieten niet de status van monument. De andere terpen worden niet vermeld. Ook het verhoogde erf Suderbuorren 2 geniet dus geen bescherming.

Onderzoek 1992

Op 30 september werd door G.J. de Langen, M. Wispelwey, A. Haarhuis en J. Kuppens (RAAP) het vlak van de bouwput bestudeerd. D.M. Visser van het Fries Mu-

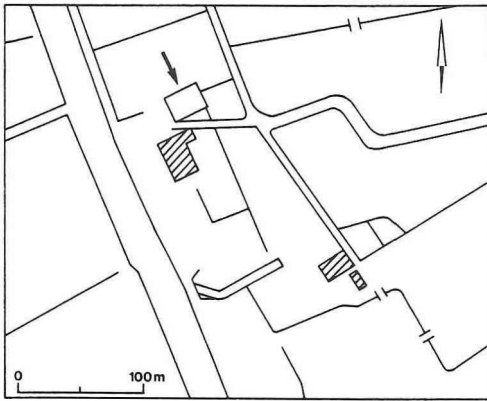

Fig. 1. *Hempens-Zuiderburen 1992. De ligging van het onderzochte vlak (zie pijl) ten noorden van boerderij Suderbuorren 2. Rechts ligt de Hiddema State (Suderbuorren 4, monument 6c36) (tek. J.H. Zwier, BAI).*

seum deed de metaaldetectie. Op 1 oktober bestudeerden M. Wispelwey en A. Haarhuis het profiel.

Het vlak had een lengte van 27 meter en een breedte van 18,5 m. Het lag op 83 cm beneden NAP. De sloten en kuilen in dit vlak bleken laat-middeleeuws of jonger te zijn. Zij gaan dwars door een ophogingslaag uit de Romeinse periode. Deze laag is zaveliger dan de grijze klei die elders in het vlak werd aangesneden. De grens van de ophogingslaag volgt de terpgrens zoals deze op de bodemkaart staat aangegeven.

Aardewerk van het vlak

De ophogingslaag bleek zeer rijk aan scherpen te zijn. Vastgesteld is dat deze laag nog 30 cm diep gaat. Gezien de beperkte mogelijkheden werd volstaan met het nemen van een steekproef.

Het aardewerk is inheems en wordt beschreven aan de hand van de typologie zoals deze is opgesteld voor Westergo (Taayke, 1990). Op grond van deze typologie mag worden aangenomen dat het complex uit de 2e/3e eeuw stamt. Gezien de lengte

van enkele randen is de 3e eeuw zeker vertegenwoordigd. Eenvoudige uitstaande randen overheersen, meervoudig gefacetteerde randen zijn aanzienlijk minder vertegenwoordigd.

Het complex bestaat grotendeels uit oxyderend gebakken aardewerk. Dit heeft over het algemeen een organische magering die soms is aangevuld met schelpgruis. Het aardewerk is tamelijk ruwwandig en heeft een vlakke bodem. Enkele potten hebben een schouderknik. De meeste hebben gladde en gefacetteerde randen. Wanneer, zoals meestal het geval is, de potten wijdmondig zijn, is de aanduiding Westergo Gw6 van toepassing. Enkele potten zijn nauwmondig (Westergo Ge6); één daarvan heeft een lichte kartelrand, wat zelden voorkomt.

Binnen de oxyderend gebakken groep valt ook het aardewerk met een kartelrand (Westergo V4) te rekenen. Vaak gaat het om potten met een uitstaande en aan de buitenrand afgestreeken rand waarop de kartelversiering is aangebracht. Deze versiering varieert van schuine streepjes tot echte vingertopindrukken. Voor beide oxyderend gebakken groepen geldt dat de monding aan de binnenkant meestal is afgestreeken.

De tweede hoofdgroep bestaat uit gesmoord aardewerk. Het gesmoorde aardewerk kan men verdelen over twee groepen, aangezien men de middelgrote potten (Westergo G7) kan onderscheiden van de situla- of bekervormen (Westergo K4). Dit aardewerk heeft een uitstaande rand, is vaak meervoudig gefacetteerd en heeft een gepolijst oppervlak. De magering bestaat waarschijnlijk uit fijn organisch materiaal. Het baksel is wat harder dan de potten die oxyderend gebakken zijn. Net als elders komt ook binnen dit complex de combinatie gesmoord-kartelrand niet voor.

Metaalvondsten

Er werden in het vlak enkele goed geconserveerde voorwerpen van metaal gevonden. Het betreft drie fibulae, een kledingnaald en een munt. De eerste fibula (fig. 3:1) is een variant op de 'Rollenkappenfi-

bula' (Van der Roest, 1988: p. 193 en Tafel XI, m.n. nr. 247). De fibula is uit brons vervaardigd en heeft een lengte van 39 mm. De fibula is tweedelig te noemen aangezien de fibula en de veer onafhankelijk van elkaar zijn gemaakt. De trapeziumvormige voetplaat wordt van de beugel of brug gescheiden door een zogenaamde knoop. De beugel buigt naar achteren en draagt een halfronde kopplaat waardoor de fibula kenmerken vertoont van de exemplaren uit één van de drie hoofdgroepen kniefibulae (Haalebos, 1986: p. 55; Van der Roest, 1988; pp. 158-159 en Tafel VIII). Achter de kopplaat bevindt zich de spiraalconstructie met spiraalhouder. Er zijn 6 en 7 om de pen gedraaide windingen te tellen. De naaldhouder of naaldschacht draagt sporen van reparatie. Op het restant van de oude naaldhouder is namelijk koperblik geklonken. Deze variant is te dateren tussen het eerste kwart van de 2e en het begin van de 3e eeuw.

De tweede fibula (fig. 3:2) is een bronzen tweedelige spiraalfibula met hoge naaldhouder en een lengte van 35 mm. Deze fibula bestaat uit een S-vormige beugel die aan de voet met een kleine knop is afgezet en op de bovenste helft een bescheiden versiering draagt. De spiraalconstructie heeft tweemaal 3 windingen. De pen gaat aan beide uiteinden in een knop over. De fibula is tussen 180 en 220 te plaatsen (Miedema, 1983: p. 154).

De derde fibula (fig. 3:3) hoort binnen de hoofdgroep van de schijffibulae. Deze fibula is niet meer compleet, doordat het onderste deel van de schijf is afgebroken. Het restant is 26 mm lang. De schijf is van koperblik en heeft de vorm van een sterk afgeronde vlieger met uitlopers op de hoeken. De spiraalhouder en de afgebroken naaldhouder waren op de schijf geklonken. Op de veerhouder is een spiraalconstructie bevestigd met tweemaal 3 windingen. Deze schijffibula met spiraalconstructie is bin-

Fig. 2. Het vlak te Hempens-Zuiderburen op 29 september 1992.

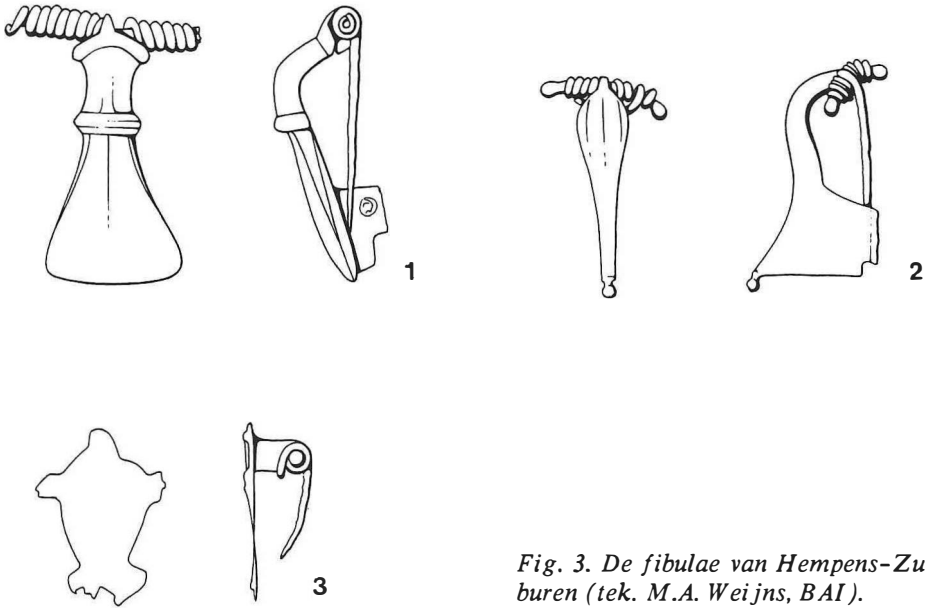

Fig. 3. De fibulae van Hempens-Zuidereuren (tek. M.A. Weijns, BAI).

nen Romeinse context afwijkend van vorm te noemen. Mogelijk betreft het hier een lokaal fabrikaat.

De kledingnaald (niet afgebeeld) is van brons en meet 10,2 cm. De kop bestaat uit een schijf van 9 mm die een doorboring heeft met een doorsnede van 4 mm. De munt tenslotte is een sestertius van Marcus Aurelius (161-180). De bronzen munt heeft een diameter van 27,5 tot 30,5 mm, een dikte van 3,5 mm en een gewicht van 18,6 gram. Op de voorzijde staat de buste van Lucilla, de oudste dochter van de keizer. Op de keerzijde is naast een altaar een staande godin te zien met in de rechterhand een *patera* (platte schotel) en in de linkerhand een scepter (?). De opschriften zijn onleesbaar geworden, waardoor een exacte datering nog niet gegeven kan worden (pers. med. H.R. Reinders, BAI).

Het profiel

Het onderzoek werd afgesloten met het tekenen van het profiel langs de zuidzijde van de put. Op grond van het verloop van de lagen en het verzamelde aardewerk kan

worden vastgesteld dat de lagen uit de Romeinse periode nog tot 15 cm boven NAP reiken. Belangrijk is dat uit het profiel ook enkele scherven komen die ouder zijn dan de scherven uit het vlak.

Ouder en opvallend aardewerk

Het oudere aardewerk komt niet alleen uit het profiel, ook een enkele scherf van het vlak en enkele losse vondsten passen binnen deze oudere groep. Het baksel van dit aardewerk is kwalitatief iets beter. Zo is er een scherf gevonden van een pot met een holle hals en een schouderafzetje. Een breed en hoekig oorfragment draagt een versiering van vijf kleine vingertopindrukken. Enkele wandscherven hebben een gemengde schelp/potgruis- dan wel een schelpmagering met organisch materiaal. Deze scherven zijn te dateren tussen 200 voor en 100 na Chr.

Onder de opvallende fragmenten hoort een situlavorm met een lage buikknik (Westergero K4a). Het fragment is waarschijnlijk in de 1e eeuw te plaatsen. Een paar korte, verdikte randen kunnen eveneens uit die

eeuw stammen. Enkele scherven dragen een streepband-achtige versiering. Deze scherven zijn overigens jonger dan het echte streepbandaardewerk. Een randfragment met een eenvoudige uitstaande rand blijkt met zand gemagerd te zijn. In vergelijking met de vlakvondsten maakt deze scherf een jongere, wellicht 3e-eeuwse indruk. Tot slot dient te worden vermeld dat van de stort nog een klein onversierd fragment terra sigillata werd geraapt.

Conclusie

Ondanks de beperkte mogelijkheden werd informatie verzameld die, zoals de ervaring heeft geleerd, ook voor grotere inventariserende studies van belang zal blijken te zijn. Te denken valt in dit verband aan de studie naar de bewoningsverbreding in de Romeinse tijd, de ontwikkeling van inheems aardewerk en de verbreiding van metaalvondsten.

Het verslag illustreert de situatie die tijdens de visuele inspectie door RAAP ook op vele andere plaatsen in Friesland is gesignaleerd (De Langen et al., deze bundel). Gebleken is dat op veel archeologisch belangrijke terreinen grote schuren zijn gezet, zonder dat archeologische controle mogelijk was. De verkenning te Hempens-Zuiderburen ontleent haar waarde dan ook in niet geringe mate aan de indruk die zij geeft van deze erosie.

Summary

This report deals with the outcome of an archaeological survey at Hempens-Zuiderburen, Friesland. The finds date mainly from the 2nd-3rd centuries AD, though they also include an older component and some late medieval material. The results are important for the occupation history of the area around Hempens, as well as for the purpose of site conservation.

Noten

1. Stichting RAAP, Amsterdam.
2. Met dank aan E. Kramer en G. Mensonides, Fries Museum.

Literatuur

- Haalebos, J.K., 1986. *Fibulae uit Maurik, Leiden* (= Supplement Oudheidkundige Mededelingen Rijksmuseum van Oudheden 65, 1984-85). Leiden.
- Miedema, M., 1983. *Vijfentwintig eeuwen bewoning in het terpengebied ten noordwesten van Groningen*. Dieren.
- ROB en Provincie Friesland, 1984. *Inventarisatie archeologische monumenten in Friesland: overzicht van archeologische terreinen in Friesland*. Leeuwarden.
- Roest, J. van der, 1988. Die Römische Fibeln von 'De Horden'. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 38, pp. 141-202.
- Taayke, E., 1990. Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande, 600 v. Chr. bis 300 n.Chr., Teil I: Westergo (Friesland). *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 40, p. 110-222.